

Süngü ve Eski Türkçede Tamlayan Eki

Gerhard DOERFER*

(Göttingen)

Çevirenler: Aylin Aksoy, Onur Karaoğlanoğlu

Bilimde bir konuyu açıklığa kavuşturup araştırmaları ilerletmenin iki yolu vardır:

Somut bilgiler öne sürüp bilinmeyenlere ışık tutabiliriz.

(1) Henüz aydınlığa kavuşmamış meseleleri öne çıkarıp bir yandan da araştırmanın hangi yollardan ilerleyebileceğini ve doğru yolda olup olmadığımızdan henüz emin olamayacağımızı da gösterebiliriz.

(2) İlk alternatif haklı olarak daha popüler olsa da burada ikinci alternatifi seçmemi mazur görmeyi umuyorum.

---

* Göttingen Üniversitesi, Türkoloji ve Orta Asya Çalışmaları Bölümü [8 Mart 1920 – 27 Aralık 2003]; G. Doerfer'in daha önce başka bir yerde yayımlanmamış olan ve 1982'deki bildirisine dayanan bu yazısı M. Erdal'ın kitaplığında bulunan fotokopiye göre hazırlanmıştır: Doerfer, Gerhard, "Die Lanze und der alttürkische Genitiv (Süngü ve Eski Türkçe tamlayan durumu)". *IV. Milletler Arası Türkoloji Kongresi, 20-25 Eylül 1982, İstanbul*, program kitabı, s. 8. Türkoloji Kongresi programının 8. sayfasında bildirinin adına yer verilir. Yazıyı yayımlamamız için bize veren M. Erdal beye, Türk dili çalışmaları için bu çok önemli yazıyı bilim dünyasıyla paylaşması dolayısıyla çok teşekkür ederiz. Yazının Almanca aslı ise IJOUS'un bu sayısı ile aynı tarihte *Türk Dilleri Araştırmaları* 34'te yer alacaktır (2024). Başlıkta 'tamlayan' yer alsa da yazının bütününde 'ilgi durumu' olarak yer verdik.

Eski Türkçede *-G* (yani *-g/-γ*) şeklinde bir ilgi durumu eki olup olmadığı sorusunu ele almak istiyorum. Sorunu fark edip bir çözüm arayan araştırmacıların bu konuda iki görüşü var:

a) Eski Türkçede (yazıtlarda kullanılan Türkçede) *-G* şeklinde bir ilgi durumu eki vardır. İlk önce Bang 1917,¹ ardından Pritsak² Talat Tekin,³ en son olarak da Kononov⁴ bunu belirtti.

b) “-°g ilgi durumu son eki için bir kanıt ... yok.” Hem Nauta⁵ hem de Erdal⁶ bu görüşler.

Bu iki uç görüş arasında yer alan Clauson⁷, *Türgâş Qarluqay taβarîn alâp* ifadesinde bulunan “Karlukığ” biçiminin düzensiz bir ilgi durumu yapısı olmasının mümkün olup olmadığını sorguluyor.

Şimdi araştırmama, yazıt Türkçesindeki ilgi durumu biçimiyle ilgili görüşü ne olursa olsun herkesin ilgi durumu eki olmadan yorumladığı bir kelimeyle başlamak istiyorum. Bu kelime “süngü, mızrak” anlamındaki *sünüg* (kabul gören biçimiyle) kelimesidir. Bu kelime yazıtlarda şu yerlerde geçmektedir: Kül Tigin E 35 *sünüg bat(â)mu q(a:)r(â)γ sök(â)p(ä)n*, şimdilik kullanacağımız çeviri: ‘Mızrak ..... batımı derinlikte karı söküp’ = Bilgä xayan E 26 *sün(ü)g bat(â)mu q(a:)r(â)γ sök(â)p(ä)n*. Bu yorumlarda [......] sonrasında Finno-Ougrienne⁸ S. ve. S. 16 *süs*g, olsa da Thomsen’in⁹ yorumu da son derece mantıklı görünüyor. Kül Tigin Yazıtı’nda

¹ *Vom Köktürkischen zum Osmanischen*, I, ABAW 1917:6, 50.

² *Das Alttürkische*. Handbuch der Orientalistik 1:5:1, Leiden, Köln 1963, 38.

³ *A Grammar Orkhon Turkic*, Bloomington, The Hague 1968, 127.

⁴ *Grammatika yazıka orxonskix runičeskix pamyatnikov VII-IX VV.*, Leningrad 1980, 149, 161, 220.

⁵ Tekin’in eseri için tanıtma (s. dipnot 3) *CAJ* 13 (1969), 309.

⁶ “Die Morphemfuge im Alttürkischen”, *WZKM* 71 (1979) 106. Erdal *-G* ile biten bazı biçimlerin hiçbir durumda ilgi durumu olarak yorumlanamayacağını belirtiyor.

⁷ *A Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford 1972, 442.

⁸ *Inscriptions de l’Orkhon, recueillies par l’expédition finnoise 1890 et publiées par la Société Finno-ougrienne*, Helsingfors 1892.

⁹ *Inscriptions de l’Orkhon déchiffrées*, Helsingfors 1896, 109.

sünüg kelimesi tam yazılırken Bilgä xayan'da eksik biçimde yazılması Hovdhaugen'in¹⁰ gösterdiği üzere her iki yazıtın yazım alışkanlıklarına uygundur. Ayrıca bu kelimenin şu yerlerde *sünüg* (yalın hâl) "süngü" olarak yorumlanması gerekiyor gibi duruyor: KT E 23 = BX E 19, Thomsen'in transkripsiyonuna göre *sün^ügl^g* 'mızrak taşıyıcı' ve Tuñuqoq I N 4, Aalto'nun transkripsiyonuna göre *sün^üg^ün ačdimiz* 'mızraklarla açtık'. Apayrı bir yorum katan Radloff'un¹¹ dışında Thomsen'i takip eden tüm araştırmacılar kelimeyi *sünüg* olarak bir durumu eki olmadan, gövde olarak yorumlamıştır. Bu araştırmacılar şunlardır: Namık Orkun¹², v. Gabain¹³, Malov¹⁴, Aalto¹⁵, Giraud¹⁶, Aydarov¹⁷, Tekin¹⁸, Batmanov¹⁹, Erdal²⁰. Kelime Radloff²¹, Nadeljaev²², Räsänen²³ ve Clauson'in²⁴ sözlüklerine de bu şekilde girmiştir.

¹⁰ "The Relationship between the two Orkhon Inscriptions", *Acta Orientalia (Havniae)* 36 (1974), 61-3.

¹¹ *Die alttürkischen Inschriften der Mongolei*, St. Petersburg 1894-1895, 21.

¹² *Eski Türk Yazıtları*, IV, İstanbul 1941, 102.

¹³ *Altürkische Grammatik*, Leipzig 1941, 335.

¹⁴ *Pamyatniki drevnetyurkskoy pis'mennosti*, Moskova & Leningrad 1951, 423.

¹⁵ *Materialien zu den alttürkischen Inschriften der Mongolei*, JSFOu, 1958, 41.

¹⁶ L'Inscription de Baïn Tsokto, Paris 1961, 151.

¹⁷ *Yazık orxonskogo pamyatnika Bil'ge-Kagana*, Alma-Ata 1966, 87; *Yazık orxonskix pamyatnikov drevnetyurkskoy pis'mennosti VIII veka*, Alma-Ata 1971, 363.

¹⁸ krş. dipnot 3, S. 372.

¹⁹ *Drevnie tyurkskie dialekti i ix obrajenie v sovremennix yazıkax*, Frunze 1971, 151.

²⁰ krş. dipnot 6.

²¹ *Versuch eines Wörterbuches der Türk-Dialecte*, IV (St. Petersburg 1911), 577 (*sönüg*)

²² *Drevnetyurkskiy slovar'*, Leningrad 1969, 517.

²³ *Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türk Sprachen*, Helsinki 1969, 437.

²⁴ krş. dipnot 7, S. 834f., 839.

Karın mızrak derinliğinde şeklinde betimlenmiş olması ve genel olarak yazıtlarda birçok Türk dilinde mızrak anlamına gelen süngü kelimesinin kullanılması mantıklı bir yorumlamadır. Yukarıda alıntılanan bölümün çevirisiyle ilgili tartışmalı bir konu da yok gibi görünüyor. Ancak sünüg kelimesinin analizi doğru mu? Şimdi de Clauson'ın sözlüğüne bakalım²⁵. Clauson haklı olarak kelimenin *sün- 'savaşmak' kökünden türediğini belirtiyor. Yazıtlarda hep sün(ə)ş 'savaş', sün(ə)ş- kelimeleriyle karşılaşır en azından Kül Tigin'de olması daha mantıklı gibi görünen *sünüş, *sünüş- kelimeleriyle karşılaşmamamız bu çıkarımın doğru olduğunu gösteriyor²⁶. En azından kökün *sünü- olduğu teorisini ihtimal dışı olarak değerlendirebiliriz. Ancak hem Clauson'ın notları hem diğer kaynaklar şunu doğruluyor: Hem eski hem modern Türk dillerinde süngü için kullanılan yaygın biçim sünü ve süngü şeklindedir, *sünüg değil. Bu kelime sünü biçiminde Manihaist bir metin ile Uygurca bir metnin yanı sıra Kâşgarlı Mahmud ve Kutadgu Bilig²⁷'de geçmektedir. Ancak bu metinler de eski Türk yazıtlarının diliyle ilgilidir, dolayısıyla ilginç bir şekilde yazıtlardaki *sünüg biçimi varken diğer tüm alfabelerdeki neden sünü biçimi var?

Şimdi kelimeyi morfolojik olarak çözmeye çalışalım.

İleride açık bir şekilde göstereceğim üzere Türk dillerindeki modern biçim sünü/süngü şeklindedir. Kelimeyi şu şekilde öğelerine ayırabiliriz: sün- 'savaşmak'+ -gü eki. Bunu modern Türkiye Türkçesindeki biçimde de net şekilde görebiliyoruz: Eski *sünü biçiminin bu dilde *sünü biçimine dönüşmesi gerekirdi. Ancak süngünün eski biçimi yalnızca *süngü olabilir. Brockelmann²⁸ -gü ekini şu şekilde açıklamaktadır: Bir yandan -gü yaklaşık olarak modern Türkiye Türkçesinde -esi, -meli, -ecek eklerine karşılık gelen gereklilik zarf-fiilini ifade eder. Bundan yola çıkarak kelimeler

²⁵ krş. dipnot 24.

²⁶ krş. dipnot 10 ve metin.

²⁷ Reşid Rahmeti Arat: *Kutadgu Bilig*, Metin, İstanbul 1947, 2376. beyit.

²⁸ *Osttürkische Grammatik der islamischen Litteratursprachen Mittelasiens*, Leiden 1954, 1106-1108.

içgü 'içki' = 'içilebilecek, içmeye uygun şey', *kädgü* 'giysi' = 'giyilebilecek, giymeye uygun şey' örneklerinde olduğu gibi adlaştırılır. Ayrıca bu son ek sık sık aletleri ifade eder: *aç-gu* 'anahtar' = açma aleti, *bıç-gu* 'balta' = kesme aleti ve *bilä-gü* 'biley taşı', *süpür-gü* 'süpürge' vb. Bu durumda *sün-gü* 'mızrak' = Savaş aleti anlamı mükemmel şekilde uyuyor.

Yazıttaki *sünüg* ifadesini **sün-üg* olarak ele alırsak bu durumda son ek -°G olur. Peki şimdi bu son ekin işlevi nedir? Master durumuna, edilgen çatılı geçmiş zaman sıfat-fiil şekline veya geçişsiz fiile karşılık gelen bir yapıyı ifade eder²⁹. Örnekler: *bil-ig* = kişinin bilerek edindiği şey, *sat-ig* = kişinin bir şey satmış olduğu gerçeği, *yaz-ig* = yazılmış şey, *öl-üg* = ölmüş biri. Peki **sünüg* kelimesinin iddia edilen anlamı bu bağlama nasıl uyuyor? Hiç uymuyor. 'mızrak' 'savaşmış şey' veya 'savaşılan şey' değil, bir savaş aletidir.

Bu basit son ek analizi de Türkçenin dil yapısına göre doğru olması gereken biçimin **sünüg* değil **sünü*/**süngü* olduğunu gösteriyor. Ayrıca *sünü*/*süngü* tüm Türk dillerinde kullanılan normal biçimdir.

Tüm bu bilgileri dikkate aldığımızda Orhon Yazıtları'nda da *sün(g)ü* kelimesinin bulunması gerektiğini düşünebiliriz. Bu konuda, yazıtlarda ilk heceden sonra gelen ünlü harflerinin yazımıyla ilgili bir sorunla karşılaşırız. Bu sorun en son Iben Raphael Meyer³⁰, T. Tekin³¹ ve von Hovdhaugen³² tarafından araştırıldı. Bu araştırmalar Kül Tigin Yazıtı'nda ilk heceden sonra

²⁹ Almancada da Partizip Perfekt Passiv transitiv (geçişli edilgen çatılı geçmiş zamanlı sıfat-fiil) ile Partizip Perfekt Aktiv intransitiv (geçişsiz etken çatılı geçmiş zamanlı sıfat-fiil) aynı şekilde kullanılır. Örnek olarak "geschlagen" (vurmuş) ve "gekommen" (gelmiş) kelimeleri verilebilir. "Özgeçişli" dillerin yapısında da bu tür bir benzerlik olabilir.

³⁰ "Bemerkungen über Vokal- und Schriftsystem des Runentürkischen", *Acta Orientalia (Havniae)* 29 (1966), 183-202.

³¹ krş. dipnot 3, S. 34-8.

³² krş. dipnot 10, S. 61-3.

gelen ünlü harflerinin Bilge Kağan Yazıtı'na kıyasla daha sık yazıldığını gösteriyor. Örneğin, Kül Tigin Yazıtı'nda "için" kelimesi genellikle *üçün* biçiminde, Bilge Kağan Yazıtı'nda ise genellikle *üçn* biçiminde kullanılıyor. Bu durumda verdiğimiz kanıt Kül Tigin Yazıtı'ndaki *süñüg* kelimesinin Bilge Kağan Yazıtı'ndaki *süñg* ile aynı olduğu çıkarımını destekliyor. Öte yandan şuna da dikkat etmek gerekir: Kül Tigin Yazıtı'nda da ilk heceden sonra gelen ünlü harflerinin eksik yazılması çok nadir bir durum değildir. Kül Tigin Yazıtı'nda da *üçn* biçimi görülebilir. Aynı zamanda *olr-* (oturmak) = *olur-*, *yüknt-* (boyun eğdirmek) = *yük(ə)ntür-* biçimleri de burada bulunabilir.

Türkçedeki orijinal biçimin **süñgü/*süñü* olduğunu ve *-g'*nin herhangi bir ek olduğunu varsayalım. Bu durumda kelimenin türetilmiş biçimlerini nasıl açıklayabiliriz? Kül Tigin E 23 = Bilge Kağan E 19 bölümleri şimdiye kadar *süñ^ügl^üg* veya benzer şekilde yorumlandı ve bu kelime **süñüg* yorumu için kesin bir kanıt olarak değerlendirildi. Ancak yazıtların yazım ilkelerine göre bu kelime *süñg(ü)l(ə)g* olarak da okunabilir. Diğer bir örnek ise benzer şekilde "mızraklı" anlamındaki *süñ^üg^ün* biçimidir. Tonyukuk I N 4 bölümünde ortaya çıkan bu kelime rahatlıkla *süñg(ü)n* = *süñgü-n* olarak da okunabilir: Tonyukuk Yazıtı'nda da ilk heceden sonra gelen ünlü harflerinin yazılmaması sık sık karşılaşılan bir durumdur. Örneğin Türkmencede uzun sesli harfi olan *üçü:n* kelimesi bile *üçün* olarak yazılmıştır. Ayrıca *öl(ü)r-* ~ *ölür-* 'öldürmek' gibi örnekler de mevcuttur. Diğer bir deyişle: Türetilmiş formların olması *süñgü/süñü* okunuşunu çürütmez.

Ancak bu durumda karşımıza yeni bir engel çıkıyor: Değişimin telaffuzda mı yoksa yalnızca yazımda mı olduğundan bağımsız olarak *-ñg-* ~ *-ñ-* değişimi olduğunu nasıl varsayabiliyoruz? Bu eski bir sorun. Saadet Çağatay³³ ve James Hamilton'ın³⁴ gösterdiği üzere

³³ "Türkçede ñ ~ ğ sesine dair", *TDAY-Belleten* 1954, 15-30.

³⁴ "Nasales instables en turc khotanais du Xe siècle", *BSOAS* 40 (1977), 508-21.

Türkçede *-ŋ- ~ -g-/-γ-* değişimi çok nadir karşılaşılan bir durum değildir. Ancak bu ayrı bir mesele. Ramstedt³⁵ ise yeni bir yapı öne sürdü: İlk Türkçede **ŋK- > -ŋK-*, **-ŋ- > -ŋ-* şeklindeyken **-ŋG- > -ŋ- ~ -ŋG-* olarak farklı biçimlerde karşımıza çıkabiliyor. Bu yorum **-ŋG-* biçiminin gelişimiyle ilgili olduğu için bizim sorunumuza tam olarak çözüm sunamıyor.

Bu yorum, yazıtlarda karşımıza çıkan **-ŋG-* orta ekinin sıklıkla basitçe “*-ŋ-*” olarak yazıldığını gösteriyor. Bu durum, hem *-G-* ile *-ŋ-* seslerinin homorganik olmasından hem de *-ŋG-* sesinin hızlı telaffuz edilirken *-ŋ-* ve *-ŋŋ-* olarak kısaltılma eğilimi bulunmasından kaynaklanıyor olabilir. Bu nedenle Türkmencedeki *yäŋŋä* ‘yenge’ *üzäŋŋi* ‘üzengi’ vb. biçimlerin çift ünsüz harfle yazılmasına rağmen yazıtlarda genellikle bundan kaçınılmıştır. Kül Tigin Yazıtı’nda [i:ddi] (gönderdi) kelimesinin *idi* olarak ve yine Kül Tigin Yazıtı’nda [kün tuγsəqqa] ‘gün doğusuna’ kelimesinin *kün tusyqa* olarak yazılması da bundan kaynaklanır. Diğer kanıtlar: Çince bir unvan olan *dziaŋ-giün* (general) Kül Tigin ve Bilge Kağan yazıtlarında *s(ä)ŋün*, Yenisey Yazıtları’nda ise *s(a)ŋun*³⁶ olarak geçer. Bu örnekte Çince de beklenen *-ŋg-* biçiminin aksine *-ŋ-* bulunduğu için *-ŋg-* yapısının daha önce geldiğini net olarak görebiliyoruz. *Bengi* kelimesi de buna örnek olarak verilebilir. Kelimenin orijinal biçimi büyük ihtimalle üç heceliyken (**bäŋikö/ü*) orta hecenin kaybolmasıyla iki heceli olmuştur. Bu nedenle bu kelime farklı biçimlerde yazılmıştır: krş. Nadeljaev³⁷, Clauson:³⁸ *bäŋgü* (Kül Tigin, Bilge Kağan), *bäŋigü* (Ongin) *bäŋkü* (Yenisey), *bäŋü* (Yenisey). Ancak Yenisey, Kül Tigin ve Bilge Kağan yazıtlarında *bäŋgü* biçimi de bulunur. Aynı farklılığı Uygur ve Arap harfleriyle yazılan metinlerde de görebiliyoruz: Kâşgarlı Mahmud *mäŋgü* = Kutadgu Bilig N 374₂ ve 29₄ *mäŋü* biçimlerini aynı metinde

³⁵ “Az ŋ-hanga mongolban és a törökben”, *NyK* 42 (1913), 229-38.

³⁶ *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen*, III, Wiesbaden 1967, 278f.

³⁷ krş. dipnot 22, S. 94f.

³⁸ krş. dipnot 7, 350f.

bir arada kullanmıştır. Modern dillerde -g- sesi genellikle korunmuştur. Örnek: Karagas Türkçesinde, *māṅgi*, Başkırtçada *māṅge*, Kazakçada *māṅgi*, Yeni Uygurcada *māṅgü* ve diğer yandan Yakutçada *māṅä* kullanılır. Ayrıca *üzāṅgü* “üzengi” kelimesinin gelişimi de ilgi çekicidir. Kelimenin türeyişini şu şekilde açıklayalım: *üz ‘üst’ kökünden (*üzä* < *üz-rä*, *üst* < *üz-t) fiil oluşturulur (bilinen bir son ek), **üz-ä-n-* dönüşlülük yapısı eklenir, ardından araç belirten adlaştırma son eki -gü getirilir ve böylece “üste çıkmayı sağlayan araç” anlamında bir kelime elde edilir. Kelimenin modern biçimleri ağırlıklı olarak *üzāṅgü* biçimine işaret ediyor, krş. Sevortyan³⁹, ör. Tuvacada *üzāṅgi*, Başkırtçada *özāṅge*, Kazakçada *üzāṅgi*, Yeni Uygurcada *üzāṅgi* ve diğer yandan Altaycada *üzāṅi*, Hakasçada *izāṅä*, Yakutçada *isāṅä*, Koybal Türkçesinde *özāṅi*; ayrıca Kutadgu Bilig 6110. beyit *üzāṅü*, Çuvaşçada *yārana* kullanılır. Benzer bir durum *yāṅgä* “yenge” için de geçerlidir: Clauson’a (950) göre Uygurcada *yāṅgä* ve *yāṅä*, Karahanlı Türkçesinde *yāṅgä*. Ayrıca öteki modern -ṅg- biçimlerinin ikisi birden görülür: Tuvacada *çāṅgä*, Kazakçada *zāṅgä*, Yeni Uygurcada *yāṅgä* vb. kullanılırken Altaycada *jāṅä*, Tubacada *nāṅä*, Yakutçada *saṅas* kullanılır.

Eski kaynaklardaki -ṅg-, -ṅ- farklılığının a) yalnızca yazımda görülen farklılıkları mı b) lehçe kaynaklı farklılıkları mı c) yoksa -ṅg- ~ -ṅṅ- ~ -ṅ- serbest varyantını mı yansıttığını söylemek zordur. Basit -ṅ- sesini içeren modern biçimlerin -ṅg- sesinden -ṅṅ- sesine dönüşerek türemiş olması muhtemeldir.

Başta incelediğimiz kelimenin kökeninin de *süṅ-gü olduğunu söyleyebiliriz. Kelimenin Başkırtçada *höṅgö*, Kazakçada *süṅgi*, Kazan Tatarcasında *söṅgö*, Yakutçada *üṅü:/üṅü* olması bu çıkarımı destekler. Diğer yandan Türkiye Türkçesinde *süṅgü* < *süṅgü* biçimi-

³⁹ *Étimologiçeskiy slovar’ tyurkskix yazıkov*, I, Moskva 1974, 623-625.

minin yanı sıra farklı lehçelerde sünü biçimi de görülmektedir (DS 3716). Açıkça *sünü’den türemiş bir biçim:⁴⁰ *čuvaš sänä*.

Son olarak şunu da belirtmek gerekir: Eski Türkçede yönelme durumu ekinin *-KA* olduğu yaygın olarak bilinir. Yazıtlarda ve Uygurcada bu biçim hep isimlerle kullanılır. İyelik zamirlerine gelen eklerde durum farklıdır. Orhon Yazıtları ile yakın zamanlı belgelerde de görülebileceği üzere çoğul biçimlerden sonra da *-KA* eki gelir: Altun-köl *in(i)η(ə)zkä eč(i)η(ə)zkä* ‘büyük ve küçük kardeşinize’, Mani metinlerinde M I 9.9 *ayiliqñizqa* ‘hazinenize’, M I 10. 11-12 *sizäη küčüñüzkä* ‘sizin gücünüze’. Üçüncü şahısta **-I-n-KA* > *-İna* değişimi gerçekleşmiştir, ör. *äβiñä* ‘çadırınıza’. Benzer bir biçim ikinci şahısta da bulunur: *äβəñä* ‘evine’ kelimesinde dolayısıyla *äβ-əη-kä biçimindeki *ηk* > *-η*⁴¹ olur. Bu iki biçim analogik şekilde birinci tekil şahsı da etkilemiştir: *Oyləma, ya:šəma* ve benzeri biçimlerin yanı sıra Bilge Kağan ve Yenisey Yazıtları’nda

⁴⁰ Eski Kıpçakçadaki antlarda da biçim farklılıkları görülür. *Süngü, mængü, üzəngü* ve *yəngä* biçimlerini *siñir, täñiz* gibi basit *-η-* sesini içeren biçimlerle kıyasladığımızda şunu görebiliyoruz: Sayf-i Sarā’i her iki grubu *nk-* biçiminde yazıyor: *s^uwnkⁱy ~ s^uwnk^w, m^ank^w, y^ank^a, tynkyz*. İdrāk ise *s^uη^w* (*n* 3 noktalı) ile *m^ank^w* biçimlerinin yanı sıra *sⁱñir* ve *t^aniz* biçimlerini kullanıyor. Tarjümān *s^unk^w ~ s^un^w, m^ank^w, ’wz’kw, y^ank’, sⁱk^r, t^ank^z* biçimlerini kullanıyor. Burada *k* yazımı hem *n* hem de *-η-* sesini ifade ediyor olabilir. Öte yandan *täñiz -nk-* ile yazılır. Genellikle *-ηg-* ve *-η-* sesleri arasında bir yazım farkı yoktur. Tuhfat her zaman *-nk-* yazımını kullanır: *s^uwnk^w, ’wz^ankⁱy* ve aynı zamanda *t^a’nkⁱyz*. Durra *s^unk^w ~ s^unkⁱy*, *’wz^a’ngⁱy, sⁱnⁱyr* biçimlerini; Bulğat *d^anⁱyz = däñiz* biçimlerini; Qawānīn ise *s^unk^w, ’zankⁱy, t^ang^z* biçimlerini kullanır. Codex Cumanicus’ta da *-ηg-* ile *-η-* arasında fark yoktur: “sünü” *svngv, swnu, swnw* olarak; “mængü” *meñv, meñu, menñu, meñi, mængv, mengv* olarak; “üzəngi” *vxangi, vzengi* olarak; “siñir” *siñiri* olarak; “teñiz” *tengis, teñiz, tengiz* olarak karşımıza çıkıyor.

⁴¹ TT I.40 bölümündeki *öz kändüñ-kä inanñil* ‘kendine inan’ ifadesinde ad çekiminin etkisi olabileceği için bu durum geçerli değildir. *Özi-kä* üzerinde de aynı etki görülebilir, krş. Gabain (Anm. 13), 98. Ayrıca krş. *män-əg* ‘ben (belirtme durumu)’ ve normal *mäni/mini* ‘beni’.

ya:šəmqa (Yenisey Yazıtları'nda *ya:š-əm-γa* biçimi de vardır)⁴² biçimini de görüyoruz. 1. ve 2. tekil şahısta hep *-η-* biçiminin görülmesinin nedeni sıklıkla kullanılan enklitik biçimler olabilir.

Son olarak eski Türkçedeki *maŋa* 'bana', *saŋa* 'sana', *bizəŋä* 'bize', *sizəŋä* 'size' biçimlerinin **bän-qa*, **sän-qa*, **biz-ən-qa* biçimlerinden gelmesini ele alacağım⁴³. Tekin⁴⁴ ek kanıtlar sunuyor: *ärtəŋü* 'çok' < *ärt-ən-gü*, *käliŋünəm* 'gelinlerim' < *kälin-gün-əm*, ayrıca yönelme durumunda da ör. *yeriŋärü* 'ülkesine' < *yer-in-gärü*.

Şimdiye kadarki sonuçları özetleyelim:

- (1) Eski Türkçe lehçelerinde ve modern lehçelerde (**-ηg-* >) ~ *-η-* nadir rastlanan bir varyasyon değildir. Bu durumda yazım varyantlarının mı yoksa fonetik varyantların mı söz konusu olduğu kesin değildir.
- (2) Söz konusu terim, alet belirten *-gü* eklenmiş şekilde *süŋ-gü* olarak yorumlanmalıdır.
- (3) Ortak Türk dilinde ve Orhon Yazıtları'nda **süŋ-gü* 'süğü' biçimi kullanıldığını varsaymalıyız.

Peki bu durumda Göktürkçe *süŋü-g* kelimesindeki *-g* nedir? Kül Tigin E 35 = Bilge Kağan E 26 bölümünün anlamı son derece açıktır ve bölüm tüm araştırmacılar tarafından aynı şekilde çevrilmiştir: *süŋüg b(a)t(ə)mü q(a:)r(ə)γ sök(ə)p(ä)n* ifadesini Thomsen 'en traversant la neige qui avait la hauteur de nos lances', Tekin 'having opened our way through the lance-deep snow', Orkun 'mızrak

⁴² Bu durum eskiden **ya:š-əm-ga* şeklinde bir telaffuz bulunduğunu gösteriyor olabilir. Yazıtlardaki ξ , Υ , X , $\mathfrak{X}$, $\mathfrak{X}$, δ karakterleri genellikle β , δ , γ sızıcı ünsüzleri olarak okunduğu için örneğin *q* ile *g*, *t* ile *d* arasındaki farkı gösteren özel karakterler yoktur. Bu sesler aynı şekilde yazılır. Krş. (*t/d* : δ için) Lars Johanson: Alttürkisch als "dissimilierende Sprache", Wiesbaden 1979. Bu teori Moğolca ile karşılaştırma yapılarak da kanıtlanabilir.

⁴³ Krş. yazar : "Zu türk. *baŋa* 'mir', *saŋa* 'dir'", *CAJ* 21 (1977), 208-214.

⁴⁴ krş. dipnot 3, S. 100f.

batımı karı sökerek' veya daha kelimesi kelimesine olacak şekilde 'mızrakın batımı (derinliği) karı sökerek' = 'derinliği mızrakın battığı gibi olan karı sökerek' olarak çevirmiştir. Tamlananın iyelik eki almaması şaşırtıcı bir durum değildir: 'Mızrak batımı' ifadesinde niteleyici bir ilgi durumu vardır. Bu da *süñü-g* ifadesindeki -g ekinin ilgi durumu yapısı oluşturduğu anlamına gelir. Bu durum eski Türkçede -G şeklinde bir ilgi durumu eki olduğunu varsayan yazarları haklı çıkarıyor gibi görünüyor.

Ancak şimdi karşımıza yeni bir sorun çıkıyor. Orhon Türkçesinde kesinlikle -G şeklinde bir ilgi durumu eki olduğu varsayımını desteklemek için ne kadar açık bir örnek olursa olsun tek örnek yeterli değildir. Bunun için çok daha fazla kanıt gerekir. Bu tür kanıtlar var mı? Bu konuyu incelemek için öncelikle yazıtlarda kullanılan Türkçede hangi ilgi durumu yapılarının bulunduğu belirlememiz gerekir. Şu şekilde ayırmalıyız⁴⁵:

- (1) Niteleyici ilgi durumu. "eksiz ilgi durumu, eksiz tamlanan" biçimine sahiptir. Bu yalnızca *añiy kişi* 'kötü kişi' gibi sıfatlar veya *tämär qapay* 'demir kapı' gibi aradaki durumlar için değil, aynı zamanda *qiz oylul* 'kız çocuğu' = 'Kız olan çocuk' gibi gerçek adlar için de geçerlidir.
- (2) Yakın bağlantılar, bileşik sözcükler. Biçim şu şekildedir: "eksiz ilgi durumu, iyelik ekli tamlanan", ör. *kişi oylü* 'insan ırkı', *kişi oylinda üzä* 'insan ırkı üzerine'.
- (3) Şimdi asıl ilgi durumu biçimine geliyoruz. Burada normal durumda biçim: "-^oη ekli ilgi durumu, iyelik ekli tamlanan", ör. *türk bodənəη e:lin törösün tuta be:rmiš* 'Türk halkının ilini, töresini korumuş'.
- (4) Daha nadiren bu durumda tamlananda iyelik eki olmayabilir, ör. Kül Tigin E 32 *Tadqaη çorəη boz atəy binəp* 'T'nin çor boz atına binip'. 33, 35, 36 bölümlerinde de benzer örnekler vardır.

⁴⁵ Krş. K. Grönbech: *Der türkische Sprachbau*, Kopenhagen 1936, 90-120.

- (5) İlgi durumuekinin olmadığı durumlar da vardır. Bu durumda yapı görünüş olarak (2) seçeneğiyle aynıdır ancak bileşik kelime veya yakın bağlantılı niteleyici ilgi durumu olduğu varsayılmaz, ör. Kül Tigin B *altı yigərmi ya:šīŋa ečim xaγan e:lin törösın anča qazγandı* ‘16 yaşında amcam kağan ilini, töresini böyle kazandı’. Orkun da burada ilgi durumu yapısı kullanmıştır: ‘on altı yaşında amcam hakanın ülkesini, türesini böylece kazandı’.

Ancak burada çok dikkatli olmamız gerekiyor. Birçok örnek bu duruma benzer gözükse bile aslında tamamen farklı şekilde açıklanabilir. Bunun için iki örnek: Bilge Kağan E 20 *türk bodân a:tī kü:si yo:q bo:lmazun* kesinlikle şu şekilde yorumlanmalıdır: ‘Türk boylarının adı sanı yok olmasın’ ; Kül Tigin E 12 = Bilge Kağan E 11 *qaŋâm xaγan sü:si bö:ri-täg ärmiš, yayīsī qoń-täg ärmiš* ‘Babam kağanın eri kurt gibi, düşmanı koyun gibiymiş’ olarak çevrilir. Bu yapı pek çok dilde görülebilir. Krş. ör. Arapçada *uħibbu Zaydan ħusnahū* ‘Zeid’i, güzelliğini seviyorum’ veya Moğolcada Moğolların Gizli Tarihi § 147.14 *aman čayan qula-yi minu aman niru’u qarbuγsan-u tula* ‘Çünkü o benim ak ağızlı kulamın parçalamıştı boyun kemiğini’. Tüm bu örneklerde öncelikle fillin nesnesi bir bütün olarak belirtilir, ardından daha özele inilerek ilgili ayrıntılar belirtilir (vücut parçaları veya nesnenin özünden gelen diğer şeyler). Bu bilgidен yararlanarak yazıtlarda -G biçiminde bir ilgi durumu eki olabileceğine dair tüm kanıtları inceleyelim. Şunları bulabiliriz:

Kül Tigin E 25 *türk bodânâγ a:tī kü:si yo:q bo:lmazun te:yæn ... ö:zəmæn ol täŋri xaγan olurtdi*. Tekin çevirisinde ilgi durumu yapısı kullanmış: ‘Heaven ... in order that the name and fame of the Turkish people would not perish enthroned me’, Thomsen de benzer şekilde çevirmiş: ‘Le ciel ...

pour que le nom et la réputation du peuple turc ne fussent pas perdus ... m’établît moi-même comme kagan’. Orkun, Malov, Ajdarov ve Kononov (S. 161) tarafından yapılan çeviriler de benzerdir. Erdal (WZKM 71.106) ve Nauta (CAJ 13.309)

diğerlerinin aksine *bodânâγ* kelimesindeki *-âγ* kısmını 2. tekil şahıs iyelik eki olarak yorumlamış: ‘damit dein starkes Volk nicht namenlos und ruhmlos werde’ (senin güçlü halkın adsız ve namsız kalmasın diye). Bağlamdan da görülebileceği üzere herhangi birine hitap edilmediği, bunun aksine yazıtın anlatıcısı tanrının sözünü iletmediği ve dediklerini kesinlikle Türk halkına yöneltmediği için bu çeviriyi göz ardı edebileceğimizi düşünüyorum. Ancak Thomsen ve Tekin’in çevirisi de kesin değildir. Burada belirtme ilişkisi olduğunu da düşünebiliriz. Pek çok Türk dilindeki ve hatta Moğolcadaki söyleme fiillerinde bu tür yapılar görülür. Krş. ör. Brockelmann⁴⁶ Kutadgu Bilig *nâgü te:r mâni* ‘benim hakkımda, benimle ilişkili olarak ne diyor’: MK *Ibl̄s o:tn̄i topraqt̄in artuq te:di* ‘İblis ateş için topraktan değerli dedi’ vb. Bu nedenle bence en iyi çeviri budur: ‘In Bezug auf das türkische Volk “Sein name und Ruhm sollen nicht zugrundegehen“ sagend, erhob mich der himmel auf den Thron’. (Tanrı Türk halkı için “Adın ve şanın yok olmasın” diyerek beni tahta çıkardı)

Kül Tigin E 36 *Bayârqunâη a:q aδγârâγ uδlâq̄in s̄i:yu u:rđi*. Tekin şu şekilde çevirmiş: ‘(the enemy) hit and broke the thigh of Bayırqu’s white stallion’. Kononov’un çevirisi de benzer şekilde (161). Bu çeviri bir olasılık sunuyor. Diğer olasılığı zaten ele aldık. Bu ifade şu şekilde de çevrilebilir⁴⁷: ‘des B. weißen hengst, seinen Schenkel zerbrachen sie’ (B’nin ak aygırını vurup uyluğunu kırdılar). Bu durumda, *aδγârâγ* ilgi durumu yapısında değil normaldeki gibi belirtme durumundadır. Ayrıca Thomsen⁴⁸

⁴⁶ krş. dipnot 28, S. 342f. Ayrıca v. Gabain (s. Anm. 13) 166: ol *t̄inl̄iȳy w̄iyakrit q̄il̄ilm̄š* ‘in Bezug auf jenes Lebewesen ist prophezeit worden’ (O canlı için kehanette bulunuldu). Özbekçe dahil olmak üzere bazı dillerde günümüzde de böyledir, krş. Gabain: *Özbekische Grammatik*, Leipzig, Wien 1945, 67, 154f. Ayrıca krş. Grønbech (dipnot 45) 175-179.

⁴⁷ krş. dipnot 5, S. 309.

⁴⁸ krş. dipnot 9, S. 157.

da şu çeviri denemesini oluşturmuştu: ‘il frappa, en le cassant, l’étalon blanc de B., (savoir) sa cuisine’.

- a) Tonyukuk IN 8 *tilâγ sa:βâγ alî* olur. Tekin’in ‘stay there ... getting messages and informations about the enemy’ çevirisi Aalto ve Giraud çevirileriyle benzerdir⁴⁹. Bu da bir seçenek olabilir. Bununla birlikte *til* kelimesinin muhbir, diğer bir deyişle düşman ordusunun durumu hakkında ifade vermeye zorlanan bir savaş esiri anlamında kullanıldığı da düşünülebilir. Kelime Tonyukuk Yazıtı’nın farklı bir bölümünde de bu anlamda kullanılmıştır: *tilâγ kâlürdi sa:βî anday* ‘muhbir getirdiler, sözü şöyle’. Öte yandan pek çok diğer eski Türkçe kaynaklarda da *til* kelimesinin ‘muhbir’ anlamında kullanıldığı bilinir. Moyen Çor Yazıtlarında da karşımıza çıkar: *til tutmîš* ‘muhbir yakaladılar’. Ayrıca krş. Kutadgu Bilig Vers 2351

qatîylanyu ašnu til alyu kâräk

bo tildin yayi qilqî bilgü kâräk

‘önce muhbir yakalamaya çalışmalı bu muhbirden düşmanın planlarını öğrenmeli’. MK’de de karşımıza çıkıyor: *yayîdan til tutti* ‘düşmanlardan muhbir yakaladı’. Bu durumda *til* ‘bilgi’ anlamına değil, ‘muhbir’ anlamına gelen teknik bir askeri terimdir. Kelimeyi bu şekilde yorumladığımızda Tekin’in seçtiği olasılığın dışında, ‘orada kalıp muhbirlerin ifadelerini al’ anlamına gelen bir seçenek olduğunu görüyoruz. Bu durumda *tilâγ* ilgi durumu yapısı, *sa:βâγ* ise iyelik eki almamış belirtme durumundaki tamlanan (yukarıda 4. maddede ele aldığımız durum) olur.

Şimdiki soru şu: Tamlananın iyelik eki almamasının söz dizimi bakımından bir anlamı var mı? Grönbech⁵⁰ bu soruyu olumlu şekilde yanıtıyor: Bazı belirtisiz tamlananlar iyelik eki almaz, ör. Taβyač *xayanâη içräki bädæzčik i:(d)dî* ‘Çin imparatorunun saray sanatçıları

⁴⁹ Krş. dipnot 15, s. 41; dipnot 16, s. 62.

⁵⁰ Krş. dipnot. 45, S. 108, 119.

gönderildi'. Burada görüldüğü üzere belirtisiz nesne belirtme durumundadır. Bu eski Türkçe için alışılmadık bir durum değildir, krş. Grønbech⁵¹.

b) Ayrıca Moyen Çor Yazıtı'nda da şu cümle geçiyor (S 5): *Türgäš Qarluqâÿ taβarîn alâp*. Ramstedt şu şekilde çevirmiş⁵²: 'nachdem sie den Türgäš-Karluken ihr Eigentum genommen hatten' (Türgiş-Karkukların mallarını aldıktan sonra), Orkun: 'Türgiş-Karlukların davarlarını alup (sic)'. Clauson (Dictionary 442) şu şekilde çeviriyor 'I seized the livestock of the Türgeş and Karluk'. Bizce burada b) maddesindeki gibi şu şekilde çevirmek en iyisi olacaktır: 'die Türgäš raubten dei Qarluq - ihr Vieh' (Türgişler Karlukları davarlarını çaldı).

c) Son olarak yukarıda ele aldığımız örneği tekrar değerlendirelim. Bu örneği şu şekilde yorumlayıp çevirmek istiyorum: *sünüg batâmi qa:râÿ sôkâpân* 'den Schnee von der Tiefe von Lanzen durchdringend' (mızrağın derinliği karı yarıp).

Eskiden -G biçiminde bir ilgi durumu eki olduğunu göstermenin başka bir yolu daha var: Yazıtlar Türkçesinde hem örneğin "biz" zamirinin hem diğer zamirlerin iki tür kökü vardır: yalın kök (eksiz) ve 'obliquus' [bağımlı] [bağımlı] kök (-n ile). Bu durum eski Manihaist ve Uygurca el yazmaları için de geçerlidir. Bu durumda:

'biz' = *biz*
 'bize' = *bizəÿä* < *biz-ən-kä
 'bizi' = *bizni* < *biz-ən-i (veya *biz-ən-ni)
 'bizde' = *bizəndä* < *biz-ən-dä.

Bu durumda ilgi durumu biçimini şu şekilde ayırabiliriz:

'bizim' = *bizəÿ* < *biz-ən-g

⁵¹ Krş. dipnot 45, S. 164f. Örnek: Kül Tigin N 8 *äk(k)i äräg sançdi* 'iki eri mızrakladı' (Orkun: iki eri mızrakladı);

⁵² *Zwei uigurische Runeninschriften*, JSFOu 30 (1913-8):3, 28.

Ayrıca daha yakın tarihli metinlerde ilgi durumu biçimine yeniden zamirler için *-n-* eklenmesi de ilginçtir: *bizniη*⁵³.

Nauta'nın⁵⁴ çok güzel ortaya koyduğu, burada eski Türkçe *-^on* durumu + *-G* ilgi durumu eki bulunduğu hipotezini destekleme eğilimindeyiz. Örneğin, *äki-n a:ra* (veya [*äkki-n a:ra*]) 'ikisinin arası' ile kıyaslayalım. Burada ilgi durumu eki yok, yalnızca 'obliquus' [bağımlı] hâl var.

Türkçedeki orijinal ilgi durumu ekinin *-G* olduğu hipotezini kabul edersek eskiden ilgi durumu yapısının ve belirtme durumunun aynı olduğu sonucu ortaya çıkıyor (Bu biçimler İlk Türkçe'de sonradan kaybolmuş farklı sesli harflerle bitiyorsa durum farklı olabilir). İlgi durumuyapısı ve belirtme durumu için aynı biçimin kullanılması a priori şekilde imkansız değildir: Bu hâller yerel olmayan 'Caus obliquus' [bağımlı] olmaları, fiile bağlı olmaları, yalın hâlden (yalnızca kök) daha belirli bir ilişkiyi göstermeleri bakımından birbirine benzer. Günümüz Türkiye Türkçesinde örneğin *ev* kelimesinin hem kısaltılmış bir ilgi durumu yapısı (*ev damı = evin damı*) hem de kısaltılmış bir belirtme durumu (*bir ev aldım = bir evi aldım*) olabileceğini de hesaba katalım: Bu durumda *-G* bir vurgulama eki olur (Grönbech'in çalışmaları da bunu gösteriyor). Schriefl'in de gösterdiği üzere dil oluşumunun ilk aşamalarında adlar ve fiiller arasındaki sınırın daha az kesin olduğu gerçeğini ve ilgi durumu yapısıyla ile belirtme durumunun yakınlığını göz ardı etsek bile⁵⁵ Türkçede durumu yapısı ile belirtme durumu arasındaki bağlantıyı daha özel nedenlerle açıklayabiliriz. Türkçenin belirli bir eski dil aşaması için şunları varsaymak istiyorum:

	İlgi durumu	Belirtme durumu
Ad	<i>-G</i>	<i>-G</i>
Zamir	<i>-n-G > -η</i>	<i>-n-i</i> (veya <i>-n-ni</i>) > <i>-ni</i> .

⁵³ Krş. M. Räsänen: *Materialien zur Morphologie der türkischen Sprachen*, Helsinki 1957, 56-58.

⁵⁴ Krş. dipnot 5, S. 310f.

⁵⁵ Karl Schriefl, "Der "Genetiv" im Jakutischen und Verwandtes", *KSz* 13 (1912/3), 60.

Tüm modern Türk dillerinde çekimin, ad ve zamir çekimi arasındaki mücadeleye açıklanabileceğini artık biliyoruz. Yeni Uygurcada da durum böyle. *köl-i-dä* ‘gölünde’ kelimesinde *-n-* eki ad çekimi etkisiyle kaybolmuşken belirtme durumundaki *köl-ni* ‘gölü’ zamir çekiminden etkilenmiştir. Yukarıda alıntıladığımız biçimler de eski Türkçede birbirine benzemeye başlamış olabilir. Bu benzeme, ilk önce *-ŋ* zamir ilgi durumu yapısının ad çekimine girmesiyle gerçekleşmiş olabilir: **at-âŋ* ‘atın’ > *at-âŋ*. Aynı zamanda bu değişim birçok dilde ve özellikle Türkçede bulunan; dili netleştirmeye, mantığa oturtmaya çalışma eğilimini de tatmin etmiştir. Bu şekilde ilgi durumu yapısı ile belirtme durumu birbirinden açıkça ayrılmıştır. Böylece *-ŋ* ilgi durumu yapısı erkenden iyice oturmuş ve eski Türkçede eski *-G* son ekinin çok az net izi (özellikle zamirlerde) kalmış olabilir.

Bu hipoteze yöneltilen bazı itirazlar da vardır:

- (1) Aksine **biz-ən-əg* > **biznəg* şeklinde bir gelişim beklendiği söylenebilir. Karşı itiraz: Orta hecenin kaybolmasının özel bir şekli olan bu gelişim ileri dönemler için geçerli olabilir ancak Orhon Yazıtları’ndan öncesi için geçerli olmak zorunda değildir. Şu bilgiyi hesaba katalım: **adâr-* kökünden (aslında **had-*) adri, ve *adârt* (adrât değil) oluşur⁵⁶.
- (2) *Sünüg* biçimi **sünün* kelimesinin sporadik disimilasyon ile değişmesiyle oluşmuş olabilir. Karşı itiraz: Disimilasyon genel olarak asimilasyona kıyasla çok daha nadir bir durum olduğu için bunu kesin olarak söyleyemeyiz. Ayrıca *bizəŋ* (veya *tiləŋ*) gibi örneklerde disimilasyon olduğunu varsaymamız mümkün değildir.
- (3) Kesin olduğunu söyleyebileceğimiz tek ad örneği daha önce hiç ilgi durumu olarak yorumlanmamış olan *sünüg batâmî* ‘mızrak batımı’; ifadesidir. Diğer tüm örnekler net değildir ve birden farklı şekilde yorumlanabilir. Karşı itiraz: Orhon

⁵⁶ Ayrıntılı bilgi için krş. Erdal (dipnot 6).

Yazıtları'nda -G ilgi durumu ekinin çok az örneği bulunmasının nedeni bu dönemde bu ekin kullanımdan düşmesi olabilir. Elimizde daha eski tarihli metinler olsaydı belki -G ekini çok sık görebilirdik.

- (4) *bizəŋ* biçiminde ilgi durumu yapısı *biz-ən+* ‘obliquus’ [bağımlı] kökten türememiş, bunun yerine doğrudan yalın hâl-den türemiş olabilir. Bu durumda *biz-əŋ* olur, *biz-ən-g* değil. Karşı itiraz: Bu durum zamirlerin diğer özelliklerine uymazdı. Örneğin, *ol* ‘o’ kelimesinin ilgi durumu biçimi **ol-əŋ* değildir. Bunun yerine örneğin *an-da* bulunma durumunda olduğu gibi ‘obliquus’ [bağımlı] kökten türetilir: *an-əŋ*. Özetleyelim: Bu konuda birbiriyle çelişen görüşler söz konusu.

Araştırmamızın sonuçlarını şu şekilde ifade edebiliriz:

Eski Türkçede -G sesiyle biten bir ilgi durumu yapısı olabilir. Elbette yazıtlarda kullanılan Türkçede bu yapının izleri net bir şekilde görülmediği için kesin bir sonuca varmak mümkün değildir. Bu durum eski Türkçe yazıtlar konusunda belirli sonuçlara ulaşmak için çok aceleci davranmamamız gerektiğini gösteriyor. Türkçe, Orhon Yazıtları'ndan çok daha önceki dönemlerde de konuşuluyordu. Göktürkçeden önceki dil koşullarını ortaya koymaya çalışmak bilinmeyene bir yolculuğa çıkmak anlamına geliyor⁵⁷.

Ek: St. S. Hegaard: “Some Expressions pertaining to Death in the Kök-Turkic Inscriptions”, *UAJb* 48 (1976), 99 makalesinde Tonyukuk Yazıtı'ndaki (I E 6) “*čö/ülgi/izri bo/ult/dm*” bölümü *čöl-əg* ilgi durumu biçimiyle *čölüg iz äri boltim* ‘I led the scouts of the desert’ şeklinde yazılmıştır. Bu son derece tartışmalı bir tercihtir. Krş. O. S. Sertkaya: “Probleme der köktürkischen Geschichte”,

⁵⁷ Belki eski Türkçe ilgi durumu ekinin izini Halaççada bulabiliriz. Normal ilgi durumu yapısı gelişimi *-ŋ > n* (*hirin, hürün* ‘beyaz’ = eski Türkçede *hürüŋ*) olmasına rağmen bu dilin bazı lehçelerinde -Uy, -i: ekiyle oluşturulan ilgi durumu yapıları vardır. Ancak bu konuyla ilgili araştırmalar henüz tamamlanmamıştır.

Journal of Turkish Studies, 3 (1979), 291-4, adlı makalede bu bölüm *čöl(l)üg* olarak yazılıp ‘ich habe einen Wegkundigen der Steppenbewohner gefunden’ (Bozkırda yaşayanlardan yolu bilen birini buldum.) şeklinde çevrilmiştir. *bul-* ‘bulmak’ yorumu kulağa mantıklı gelse de iki araştırmacı da *čöl* ‘çöl’ kelimesinin Türkçeye daha sonra geçtiğini ve büyük ihtimalle Moğolcadan alındığını göz ardı etmiş. Doğru olma ihtimali en yüksek olan çeviri Clauson’a ait, *Dictionary* 420f.: *Čülgi Az äri buldâm* ‘ich fand einen Az-Mann (zum Stamme Az gehörigen Mann) aus *Čülgi*’ [Čülgi’den Az bir adam (soyu Az boyuna dayanan bir adam) buldum].

Kaynaklar

- Aalto, Pentti: *Materialien zu den alttürkischen Inschriften der Mongolei*. In: *JSFOu*, 1958.
- Ajdarov, G[ubajdulla]: *Jazyk orxonskix pamjatnikov drevnetjurkskoj pis'mennosti VIII veka*, Alma-Ata 1971.
- Ajdarov, G[ubajdulla]: *Jazyk orxonskogo pamjatnika Bil'ge-Kagana*, Alma-Ata 1966.
- Arat, Reşid Rahmeti: *Kutadgu Bilig*, I, Metin, İstanbul 1947.
- Bang, Willi: *Vom Köktürkischen zum Osmanischen*, I, ABAW 1917.
- Bang, Willi / v. Gabain, Annemarie: *Türkische Turfan-Texte* (I), Berlin 1929.
- Batmanov, I[gor'] A[lekseevič]: *Drevnie tjurkskie dialekty i ix obrazenie v sovremennyx jazykax*, Frunze 1971.
- Brockelmann, Carl: *Osttürkische Grammatik der Islamischen Litteratursprachen Mittelasiens*, Leiden 1954.
- Çağatay, Saadet: “Türkçede *ñ* ~ *ğ* sesine dair”, *TDAY-Belleten* 1954, 15-30.
- Clauson, Sir Gerard: *A Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford 1972.
- Doerfer, Gerhard: “Zu türk. *baŋa* ‘mir’, *saŋa* ‘dir’”, *CAJ* 21 (1977), 208-214.
- Doerfer, Gerhard: *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen*, III, Wiesbaden 1967.
- Erdal, Marcel: “Die Morphemfuge im Alttürkischen”, *WZKM* 71 (1979) 83-114.
- v. Gabain, Annemarie: *Alttürkische Grammatik*, Leipzig 1941.
- v. Gabain, Annemarie: *Özbekische Grammatik*, Leipzig, Wien 1945.
- Giraud, René: *L'Inscription de Baïn Tsokto*, Paris 1961.

- Grønbech, Kaare: *Der türkische Sprachbau*, Kopenhagen 1936.
- Hamilton, James: "Nasales instables en turc khotanais du Xe siècle", *BSOAS* 40 (1977), 508-521.
- Hovdhaugen, Even: "Bemerkungen über Vokal- und Schriftsystem des Runentürkischen", *Acta Orientalia* (Havniae) 29 (1966), 183-202.
- Johanson, Lars: *Alttürkisch als "dissimilierende Sprache"*, Wiesbaden 1979.
- Malov, S[ergej] È[fimovič]: *Pamjatniki drevnetjurkskoj pis'mennosti*, Moskau, Leningrad 1951.
- Meyer, Iben Raphael: "The Relationship between the two Orkhon Inscriptions", *Acta Orientalia* (Havniae) 36 (1974), 55-82.
- Nadeljaev, V[ladimir] M[ichajlovič] / Nasilov, D[mitrij] M[ichajlovič] / Tenišev, È[dgem] R[achimovič] / Ščerbak, A[leksandr] M[ichajlovič]: *Drevnetjurkskij slovar'*, Leningrad 1969.
- Orkun, Hüseyin Namık: *Eski Türk Yazıtları*, IV, Istanbul 1941.
- Pritsak, Omeljan: "Das Altürkische", *Handbuch der Orientalistik* 1:5:1, Leiden, Köln 1963.
- Radloff, Wilhelm: *Versuch eines Wörterbuches der Türk-Dialecte*, IV, St. Petersburg 1911.
- Ramstedt, Gustav: "Az η-hanga mongolban és a törökben", *NyK* 42 (1913), 229-238.
- Ramstedt, Gustav: Zwei uigurische Runeninschriften, *JSFOu* 30 (1913-8): 3, 28.
- Räsänen, Martti: *Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türk-sprachen*, Helsinki 1969.
- Räsänen, Martti: *Materialien zur Morphologie der türkischen Sprachen*, Helsinki 1957.
- Karl Schriebl, "Der "Genetiv" im Jakutischen und Verwandtes", *KSz* 13 (1912/3), 48-84.
- Sevortjan, È[rvand] V[ladimirovič]: *Ètimologičeskij slovar' tjurkskix jazikov*, I, Moskva 1974.
- Tekin, Talât: *A Grammar Orkhon Turkic*, Bloomington, The Hague 1968.
- Thomsen, Vilhelm: *Inscriptions de l'Orkhon, recueillies par l'expédition finnoise 1890 et publiées par la Société Finno-Ougrienne*, Helsingfors 1892.
- Thomsen, Vilhelm: *Inscriptions de l'Orkhon déchiffrées*, Helsingfors 1896.